

Myroslava YARIKO, Alla ANISHCHENKO¹

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПОШУК ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ПРОЕКТ: РЕЛІГІЙНИЙ СЕГМЕНТ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Запропоновано перегляд традиційного підходу до тлумачення релігійного туризму як такого, що включає лише два різновиди – паломницький та екскурсійний. Започатковано дослідження основних форм реалізації екзистенційного пошуку, характерних для релігійного туризму. Особливу увагу приділено аналізу сутності та особливостям його здійснення в релігійному сегменті сучасного українського суспільства. Показано, що паломництво є лише одним з багатьох використовуваних інструментів, і, як показує практика, не найважливішим. Серед інших виокремлено школи, конференції, рекольційний рух, дні зосередження, публічні акції, спортивні події, формування простору рекреації тощо.

Ключові слова: екзистенційний пошук, релігійні спільноти, засоби туризму, світогляд, міжкультурні комунікації

EXISTENTIAL SEARCH AS A TOURIST PROJECT: A RELIGIOUS SEGMENT OF UKRAINIAN SOCIETY

Summary. The paper suggests to consider the traditional approach to the religious tourism interpretation as one that includes only two varieties – pilgrimage and excursion. Authors initiate the investigation of the main forms of existential search, which are typical for religious tourism. Particular attention is paid to analysis of essence and specific characteristics of its implementation in religious segment of the modern Ukrainian society. The article demonstrates that pilgrimage is just one among many tools that are used, and, as practice shows, not the most important. Among others, such tools are distinguished: schools, conferences, recurrent movements, days of concentration, public events, sports events, formation of recreation space, etc.

Keywords: existential search, religious communities, tourism, world outlook, intercultural communication

¹ PhD Myroslava Yariko (Мирослава Яріко), PhD Alla Anishchenko (Алла Аніщенко), Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine), e-mail: myroslawa.yariko@gmail.com; alla@socsvit.org

Питання, пов'язані з сенсом життя, діяльності, страждання, смерті – це ті, завдяки яким людина стає уповні собою, усвідомлюючи себе як особистість, яка віднаходить своє місце у суспільстві, свою місію у світі. Кожна культура пропонує властиві їй шляхи пошуку, не винятком є сучасна українська, сформована у контексті вільної взаємодії досить різних світоглядних парадигм. Частина з них розбудована на основі атеїзму, частина – агностицизму чи гнози (у численних варіантах), частина ж – суто релігійна. Остання є цікавою з точки зору поєднання традиційного та сучасного, національного та світового, а також – створенням платформи для міжкультурних комунікацій. Саме для неї характерним є, як вірність визнанню того, що екзистенційний пошук та духовний розвиток мають сенс, так і широке використання туристичних практик у контексті цього пошуку.

Екзистенційні питання досить часто стають у центрі розгляду науковців, філософів, митців. Широко відомі прізвища засновників екзистенціалізму: С. К'єркегора, Ж.-П. Сартра, А. Камю, Ф. Кафки, М. Гайдеггера та ін. Не можна оминати і представників екзистенційної психології: В. Франкла, Р. Мея, І. Ялома. Натомість, коли йдеться про туризмологію, на перший план виходять лише загальні тези про екзистенційний характер подорожі. Парадоксальним чином, навіть поняття „релігійний туризм” та „паломницький туризм” часто сприймаються як синонімічні, або ж йдеться про те, що релігійний туризм поділяється на такі основні різновиди: „паломницький, релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості та сакральний (те, що відрізняється від повсякденних речей, понять, явищ)”². Таке виділення підрозділів парадоксальним чином не враховує, наприклад, літні табори відпочинку та навчання або реколекції, або дні зосередження, або різне за терміном перебування у монастирях світських осіб. Перелік можна продовжувати. Для нашої теми насамперед важливо те, що у сучасній українській туризмології поки що не йдеться про дослідження екзистенційної сутності релігійного туризму, основних форм здійснення екзистенційного пошуку, проблем, які виникають на цьому шляху.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше проаналізовано основні форми екзистенційного пошуку засобами

² М. Кляп, Ф. Шандор, *Сучасні різновиди туризму*, Київ 2013, с. 264.

туризму в релігійному сегменті сучасного українського суспільства. У даній статті термін „екзистенційний” використовується на позначення явищ, що стосуються питань, пов’язаних із сутністю людського буття, зокрема – питання сенсу, вибору життєвого шляху, любові, страждання, самості та ін.

Метою дослідження є з’ясування специфіки застосування інструментарію, пропонованого туризмом, для екзистенційного пошуку у релігійному сегменті українського суспільства. За роки незалежності кількість публікацій, присвячених різним аспектам реалізації релігійності у суспільстві, помітно збільшилась, починаючи від суто релігійних та релігіознавчих і завершуючи численними дописами журналістів. Позитивним, порівняно з 90-ми роками ХХ ст., є наявність регулярних соціологічних досліджень, присвячених темі існування релігії в Україні, сучасних підручників з релігієзнавства, численних Інтернет-порталів різних релігійних громад тощо. У контексті туризмології також можна побачити значну кількість статей, присвячених темі паломництва. Натомість, коли йдеться про екзистенційні питання, то найчастіше їх розгляд залишається поза увагою науковців.

Одне з ключових екзистенційних питань – чи має життя сенс само по собі, чи лише за умови його відповідності певним характеристикам? Так, наприклад, чи має сенс життя розумово або фізично неповносправної людини або ж ненародженої дитини, або ж небажаної дитини? Чи має сенс життя у самотності? У бідності? У стражданнях? Чи залежить сенс життя від того, як його проживає людина? Власне, шлях до пошуку відповідей найчастіше задається світоглядними парадигмами, які на особу виказують найбільший вплив у період чергових криз зростання.

Сучасні статистичні дослідження, проведені *The Pew Research Center* показують, що на сьогодні 31,5% населення світу вважають себе християнами, 23,2% – мусульманами, 16,3% – невизначені (агностики, атеїсти та абстрактно духовні), 15% – індуїсти, 7% – будисти, решта ж – меші релігії (серед яких 0,2% сповідують юдаїзм)³. Соціологічні дослідження, проведені в Україні навесні 2018 р.

³ *The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050*, p. 45, https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2015/03/PF_15.04.02_ProjectionsFullReport.pdf [04.01.2019].

показують, для України ситуація є дещо складнішою: віруючими називають себе 72% населення країни (від 91% на Заході до 59% на Півдні)⁴. Більшість населення країни є православними християнами (67%)⁵, але довіряють Церкві лише 60%, а до того ж 59% віруючих вважає, що можна “бути просто віруючим, не сповідуючи релігію”⁶, і лише 13% християн відвідують церкву раз на тиждень. Фактично, ці дані показують, що уявлення більшості тих, хто позиціонує себе християнином будуть значною мірою різнитись від християнства як релігійної та культурної системи через банальну необізнаність, а це означає, що у контексті екзистенційного пошуку таких людей чекає досить багато відкриттів. Кількість представників інших конфесій та релігійних течій у Україні є незначною (9,4% – греко-католики, 0,8% – римо-католики, 2,2% – протестанти, близько 1% юдеїв та мусульман), проте релігійна активність у тих спільнотах є вищою.

Фактично, в цьому Україна слідує загальносвітовим тенденціям. Наявна у суспільствах релігійна культура не завжди відповідає високим нормам відповідної релігії. У контексті екзистенційного пошуку на різних етапах життя виходить на перший план (щонайменше – у форматі відповіді на питання власної ідентифікації, щонайбільше – у віднайденні сенсу власної екзистенції та керунку розвитку).

Інший принциповий момент – наявність у релігійній системі відповідей на екзистенційні питання не означає відсутність індивідуальних шляхів пошуку та автоматичного їх прийняття: відповідь, що існує теоретично, стає такою для окремої особи лише внаслідок власного інтелектуального, духовного та життєвого досвіду, т. зв. „істини віри” не приймаються автоматично – без участі людини. Тому, фактично, релігійні істини або існують на рівні формального прийняття (і тоді маємо парадокси на кшталт „православний атеїст” або „сповідь очищує карму”), або ж відкриваються наново кожним поколінням, кожним віруючим. Фактично ж, без такого відкриття релігія стає не більш ніж формальним соціальним маркером.

⁴ *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018pp.* (інформаційні матеріали), с. 4, http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf [04.01.2019].

⁵ *Ibidem*, с. 3

⁶ *Ibidem*, с. 4.

Вище вже зазначалось, що панівною релігією в українському суспільстві є християнство у трьох конфесіях – православ'я, католицтво та протестантизм. Для сучасної православної Церкви на теренах пострадянського простору характерним є певні складнощі в усвідомленні християнства як чогось більшого за маркер соціальної ідентифікації. У контексті ж екзистенційного пошуку помітним є певне нівелювання соціального аспекту людської екзистенції, часто супроводжуване тавруванням „земних благ” та „земного життя”. „Для світу насолоди, багатство і слава є сенсом життя, для християнства ж це все є пристрасті, які неминуче тягнуть за собою страждання, розчарування і неминучу тілесну і духовну смерть. Для язичництва сенс життя – земні блага, для християнства ж – блага духовні: любов, мир душі, радість, чистота сумління, великодушність, тобто те, чим людина може володіти вічно. Нарешті, для язичництва сама християнська святість нестерпна, вона для нього як докір совісті в нерозкаяній душі”⁷.

Досить типовим є зазначене протиставлення „світу” (з пристрастями як сенсом життя) та – „християнства” (з духовними благами). Певною проблемою такої постави є відсутність визнання за нехристиянами права на володіння духовними благами („любов, мир, радість, чистота сумління, великодушність”), а звідси – дещо викривлена картина світу, де „добрим християнам” протистоять „зациклені на матеріальних благах всі інші”, тобто йдеться про певну девіацію у вирішенні таких екзистенційних питань, як „хто я в цьому світі”, „яка є моя місія” тощо. Другою проблемою є вирішення питання про сенс страждань. Попри наявність значної кількості теологічних розробок, не кажучи вже про євангельські тексти, домінує уявлення про страждання, як про кару Божу за гріхи. На жаль, хоча існують і публікації, присвячені справжньому сенсу концепту „обоження” людини, максимального наближення до Бога, сутності буття християнином, перша позиція переважає⁸.

Логічним наслідком цього є помітно незначна частка дієвих православних ініціатив у соціальному просторі України (порівняно

⁷ М. Омелян, *Православне розуміння сенсу життя*, <http://www.katedral.org.ua/school/482-sens.html> [06.02.2019].

⁸ Онуфрій, *Що потрібно людині для справжнього щастя*, <http://news.church.ua/2017/05/12/shho-potribno-lyudini-dlya-spravzhnogo-shhastya-intervyu-blazhennisho-go-mitropolita-onufriya/> [24.02.2019].

з діяльністю протестантів, католиків, греко-католиків, юдеїв, мусульман, активістів громадських організацій, тощо), зокрема тих, що стосуються роботи з маргінальними групами суспільства. Власне, парадоксальним чином саме розрив між декларуванням тяжіння до ідеального (обоження) та втіленням цього ідеального у реалії соціального життя, а не заявлена “любов до гріха” найчастіше викликає негативне ставлення до православ'я як до потенційного простору екзистенційного пошуку. Іншими словами – відсутність єдності між декларованою метою та її реалізацією.

Очевидно, що коріння проблеми – у зруйнованій системі християнського виховання, що часто призводить до суміщення понять релігійної та етнічної ідентичності (і статистика виконання основних релігійних приписів (наприклад, відвідування недільної Літургії) певною мірою це показує). Водночас для православних, які активно практикують свою релігію у духовній, соціальній, культурній площині, туристичні практики стають одними з ключових інструментів, що використовуються при вирішенні екзистенційних питань. Так, популярними формами є паломництва та поїздки до монастирів задля індивідуальних бесід з духівником або зі „старцем”. Більш унікальними – поглиблення інтелектуального життя через діалог (прикладом такого підходу на наших теренах є діяльність громадської організації „Емаус”, осередку інтелектуалів, зосереджених навколо видавництва „Дух і літера”, з організації літніх богословських шкіл тощо). Домінуючий дискурс мовлення про Бога в такому контексті – найчастіше, філософський або ж ретроспективний аналіз теологічних концепцій, який супроводжується активною соціальною та екуменічною діяльністю. Так, на загальному тлі українського православ'я, де туристична практика у форматі екзистенційного пошуку загалом дещо звужена до індивідуальних подорожей монастирями, паломництв та хресних ходів, виділяється діяльність громадської організації „Емаус”, зосереджена, зокрема, на соціальній інтеграції сиріт та фізично неповносправних випускників інтернатів. Одна з форм роботи – організація міжнародних подорожей, як суто туристичних, пізнавальних або освітніх, так і більш спеціалізованих, де йдеться про обмін досвідом екзистенційного пошуку з представниками інших країн. Детальну інформацію про ГО „Емаус” можна отримати на її сторінці у мережі *Facebook* (<https://www.facebook.com/emmaus.kh/>).

Останні події (створення Православної Церкви України) певною мірою може вплинути на зростання кількості та якості православних проєктів, скерованих на вирішення суспільних потреб, але наразі про це ще говорити рано.

У протестантському сегменті християнського світогляду ситуація є дещо інакшою. Для України сучасні протестантські течії певною мірою можна розділити на дві основні групи: традиційні протестантські спільноти (наприклад, баптисти чи адвентисти), які живуть досить закритими общинами по суті сімейного типу, та новостворені численні протестантські громади. У першому випадку йдеться про досить спокійний, розмірений ритм життя, у контексті якого діти найчастіше обирають спосіб життя батьків без особливих екзистенційних стресів. Власне, за класифікацією М. Мід йдеться про постфігуративну культуру⁹. Загалом у центрі світогляду – Бог, Біблія, зустрічі, сім'я, ділення у спільноті свідоцтвом про дії Бога у житті.

У другому випадку йдеться найчастіше про створення громади із людей, які, не віднаходять сенсу у звичайному перебігу життя, шукають чогось більшого, знаходяться в активному пошуку і віднаходять себе у спільноті, у розмовах про Бога, у проповідництві, у роботі з маргінальними групами населення. Часто йдеться про загальну скерованість на “буття християнином”, за якої причетність до певної Церкви є явищем непостійним, фактично, йдеться про певну міграцію між різними протестантськими Церквами.

Екзистенційний пошук у такому контексті фактично проявляє себе у трьох формах: поїздки з метою навчання (йдеться про богословські виші), відкриті події – евагелізація навколишнього населення (у форматі концертів, супроводжуваних проповідями, заходів з поширення видань Нового Заповіту, маршів тощо), волонтерська діяльність у закладах опіки над маргінальними групами населення.

Католицький сегмент релігійного простору України умовно можна розділити на два сегменти: греко-католицький та римокатолицький. Проте, загалом, основні формати, в яких відбувається пошук відповідей на екзистенційні питання, є досить подібним.

⁹ M. Mead, *Culture and commitment: a study of the generation gap*, Granada Publishing Ltd, London 1972, p. 90-120.

У першу чергу йдеться про реколекційний рух, також – організацію міжнародних подій, навчання, паломництва, тощо. У контексті реколекційного руху насамперед відмітимо два основні напрями – суто парафіяльний, тобто, скерований на поглиблення духовного життя у членів конкретної спільноти – відновлення взаємин з Богом та людьми, знаходження власного місця у соціумі, сенсу буття християнином як у парафії, так і у місті чи країні в цілому. Натомість, спеціалізовані реколекції у загальному контексті поглиблення взаємин з Богом, собою та людьми акцентують увагу на різних аспектах життя людини – виборі шляху, подоланні перешкод, проходження криз, відновлення після психологічних травм тощо. Власне, допомагають і усвідомити і саму необхідність виділення окремого часу на переосмислення життя. За складом учасників та запропонованою програмою реколекції можуть бути сімейними, молодіжними, для дівчат, для юнаків, для розумово чи фізично неповносправних, членів їх родин, помічників та волонтерів, для богопосвячених осіб, для ченців/черниць, для священників, для кліриків та ін. Теми реколекцій так само будуть різними, залежно від вимог спільноти, на які вони орієнтовані.

„Духовні вправи – не більш ніж недовгий відпочинок, протягом якого людина виходить за межі звиклого середовища та моря клопотів не для того щоб зустрітись з пустим мовчанням, але задля можливості пошуку відповідей на важливі та поставові питання, що стосуються походження та призначення людини”¹⁰.

Реколекції вимагають відповідної інфраструктури. Для України вже можна говорити про активний її розвиток – розбудова реколекційних будинків, освоєння колишніх баз відпочинку та дитячих таборів, виокремлення груп людей, які спеціалізуються на організаціях та провадженні реколекцій тощо.

Наступним значущим туристичним форматом екзистенційного пошуку є міжнародні зустрічі як більш загального спрямування (Всесвітні дні молоді), так і зустрічі спільнот (Тезе, Неокатекуменальна дорога, Легіон Марії, Світські ордени (францисканський, кармелітанський, домініканський), Круціата Визволення Людини,

¹⁰ *Pius XI Mens nostra: Encyclical on the Promotion of the Spiritual Exercises*, https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_1929_1220_mens-nostra.html [15.01.2019].

Оновлення в Святому Дусі, Школа Християнського Життя та Євангелізації тощо). У ході таких зустрічей можна відмітити цікавий феномен – усвідомлення водночас як значущості власної релігійної ідентичності, яка єднає з людьми різних країн світу, так і унікальності своєї національної ідентичності, яка є не приводом до протистояння з іншими або протиставлення себе іншим, але зростання почуття гордості за власну ідентичність. Серед інших наслідків таких світових подій відмічаються поглиблення духовного життя, налагодження глибшої співпраці між духовництвом та молоддю, комунікаційних навичок, здатності висловлювати свою релігійну ідентичність та розуміти її сенс, тощо¹¹. Більша частина наслідків, звичайно, є зрозумілою саме у контексті релігійного життя, але для суспільства в цілому важливими стають саме такі аспекти як усвідомлення цінності духовного розвитку, здатність долати міжкультурні бар'єри, виходити за межі власного досвіду життя, усвідомлювати себе громадянином своєї країни і громадянином світу водночас. Фактично, такі події або штовхають людину розпочати екзистенційний пошук, або ж допомагають їй відповісти на питання, які було поставлено раніше.

Щодо юдейського сегменту, то справа є досить цікавою, оскільки в юдаїзмі не можна розділити розбудову релігійної та етнічної ідентичностей. Тож і на пострадянському просторі України йдеться про численну кількість проектів, через які люди, що мають єврейське коріння, мають зрозуміти, на чому полягає буття євреєм, а водночас – і юдеєм. Цікавим феноменом є унікальна для України єдність юдейських структур – створена у 1991 р. Асоціація єврейських громад України (vaadua.org). Загалом, кількість та розмаїття проектів, впроваджених численними єврейськими організаціями, є досить вражаючою – освітні (від дитячого садка до орієнтованих на третій вік), поглиблено релігійні (від культурно-релігійних, до таких, де йдеться про поглиблення духовного пошуку), суто соціальні (орієнтовані на вирішення матеріальних проблем членів спільнот, розвиток молодіжного лідерства, тощо), меморіальні (присвячені збереженню пам'яті про загиблих у ході погромів та Шоа

¹¹ M. Remery, *The influence of World Youth Day on youth ministry in Europe*, <http://www.laici.va/content/dam/laici/documenti/giovani/convegnoeuropeo/Sabato%20Remery%20%28definitivo%29.pdf> [07.02.2019].

евреїв), історико-культурні (в яких йдеться про дослідження культурної спадщини євреїв на українських теренах, внеску євреїв до української культури тощо), мультикультурні (проекти, скеровані на поглиблення зв'язків між єврейською громадою та неєврейським соціальним простором України, розвиток спільних волонтерських проєктів тощо), музичні, міжнародні освітні та культурні проєкти, мета яких – поглиблення самосвідомості у представників єврейських громад. Загалом, навіть при такому побіжному переліку можна говорити про активний розвиток засобів, за допомогою яких представник пострадянського простору може не лише віднайти відповіді на питання „Хто я?” або керунок, в якому волів би розвиватись, але й уповні самореалізуватись як людина, єврей, юдей, професіонал своєї справи, громадянин України, мешканець міста, громадянин світу тощо. І. власне кажучи, ЄКЦ „Бейт Дан” у м. Харків є прикладом реалізації названих форм роботи у житті єврейської спільноти (www.beitdan.org.ua).

Ісламський сегмент релігійного простору України також може бути названим надзвичайно активним як соціально, так і у вирішенні екзистенційних питань. Зруйновані за часів Російської імперії та СРСР мусульманські громади відновлюються. Рівень свідомого практикування ісламу є досить високим – станом на 2003 р. більше половини мусульман брали участь у щотижневих колективних молитвах. На сьогодні ж важко визначити не лише кількість мусульман, які практикують релігію, але й кількість мусульман Україні взагалі – стандартні опитування, які припускають помилку у 2,3%, частку мусульман в українському суспільстві визначають від 1% до 0% (що добре видно за цитованими вище даними Центру Разумкова). Опосередковано можна побачити рівень свідомого сприйняття власної релігійної ідентичності за кількістю заходів, які мусульмани організують чи в яких беруть участь – від суто освітніх проєктів (вивчення арабської, Корану, ісламської культури) до наукових (ісламознавчі конкурси та школи) та видавничих (перекладацька робота, видання просвітницьких книжок, участь у книжкових форумах та ярмарках тощо). Цікавим моментом (з точки зору екзистенційного пошуку) є організація подій, які сприяють не лише духовному, але фізичному розвитку особистості – йдеться про дитячі, юнацькі табори та заходи (програма яких включає в себе як ігри та відпочинок, так і поглиблення релігійної формації

– у тому числі, здатності віднаходити самостійні відповіді на виклики, які ставить життя). Описи подій та відгуки учасників можна побачити на відповідних сайтах (<https://islam.in.ua>, www.arraid.org та ін.). Особливим викликом для мусульман, які свідомо обради іслам у дорослому віці, є постійне поглиблення власного релігійного життя – постійний пошук відповіді на питання: „як діяти так, щоб жити відповідно ісламу?“.

Ісламська, як і юдейська громада, таким чином, більшою мірою є орієнтована на сприйняття загалом життя як простору екзистенційного пошуку, не акцентуючи уваги на подорожі, паломництві та ін. Показовою також є орієнтація громад на використання найсучасніших методів комунікації та інформації.

Виникнення сучасних релігійних громад України – результат складних процесів, що базуються на відновленні традиції, але також – на індивідуальному духовному пошуці. Матеріальна підтримка зарубіжних релігійних громад та інституцій певною мірою полегшує використання та адаптацію туристичної практики до віднайдення відповідей на екзистенційні питання, проте серед основних питань можна виокремити наступні:

- хоча традиційно релігійний туризм тлумачиться як синонім паломницького, не можна казати, що саме ця форма туристичної діяльності є визначальною у контексті екзистенційного пошуку в українському сегменті туристичного ринку;
- на сьогодні саме освітні табори та школи становлять одну з найпоширеніших форм релігійної формації (організуються самими спільнотами і орієнтовані на дітей, юнацтво, дорослих, сім'ї, чоловіків, жінок тощо);
- одна з найпоширеніших форм поглиблення духовного життя для дорослих освічених представників релігійного простору: участь у міжнародних наукових та освітніх проектах;
- у католицькому сегменті релігійного простору України провідну роль у контексті екзистенційного пошуку відіграють реклекції (як суто парафіяльні, так і всеукраїнські або міжнародні), дослідження яких, власне, ще тільки починається;
- місійний рух (вихід за межі звичного простору задля навернення у свою віру) є характерним для протестантських громад і деяких спільнот РКЦ, відбувається у формі подорожі за класич-

ним сценарієм „подорож у незнане” і євангельською формою (по двоє, без додаткових засобів існування);

- загалом у релігійному сегменті українського суспільства шляхи екзистенційного пошуку ускладнюються відсутністю єдності (як міжрелігійної так і внутрішньорелігійної), глибокої релігійної освіти та духовної традиції, хоча останнім часом можна відмітити тенденцію появи сталих позитивних змін.

У подальших пошуках необхідним є поглиблене дослідження теми впливу реколекційного руху на формування особистості та релігійної самосвідомості особи та християнських спільнот в українському суспільстві.

Бібліографія

Кляп М., Шандор Ф., *Сучасні різновиди туризму*, „Знання”, Київ 2013, 334 с.

Кураєв А., *Сенс життя*, <http://hram.lviv.ua/3442-sens-zhittya.html/>.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018рр., (інформаційні матеріали), http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf/.

Омельян М., *Православне розуміння сенсу життя*, <http://www.katedral.org.ua/school/482-sens.html/>.

Онуфрій, *Що потрібно людині для справжнього щастя*, <http://news.church.ua/2017/05/12/shho-potribno-lyudini-dlya-spravzhnogo-shhastya-intervyu-blazhennishogo-mitropolita-onufriya/>.

Mead M., *Culture and commitment: a study of the generation gap*, Granada Publishing Ltd, London 1972, 124 p.

Pius XI, *Mens nostra: Encyclical on the Promotion of the Spiritual Exercises*, https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19291220_mens-nostra.html/.

Remery M., *The influence of World Youth Day on youth ministry in Europe*, <http://www.laici.va/content/dam/laici/documenti/giovani/convegnoeuropeo/Sabato%20Remery%20%28definitivo%29.pdf/>.

The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050, 245 p., https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2015/03/PF_15.04.02_ProjectionsFullReport.pdf/.